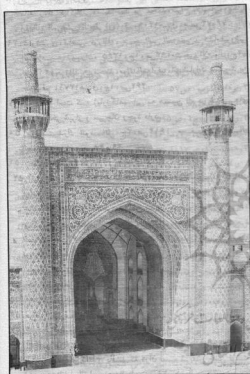

مسجد گوهرشاد نگین خراسان

مقدمه

در طول استیلای مغولان و ایلخانان بر ایران، حکومت نوادگان تیمور اهمیت ویژه‌ای داشت. اهمیتی که آنان برای هنر قائل شدند، موجب گشت تا آثار بسیاری به دست ما برسد؛ آثاری که می‌تواند بیانگر گوشه‌ای از تفکشان باشد. مسجد گوهرشاد، یکی از این آثار بی‌نظیر می‌باشد که در زمرهٔ مساجد با شکوه دنیا شمرده شده است.

پس از پیروزی بر همه مدعیان، به خراسان - که بین امیران کرب و سربداران تقسیم شده بود - تاخت. او سبزوار و نیشابور را به آسانی و هرات را با تلفات سنگین تصرف کرد، و به دینال شورش مردم خراسان، آبار دیگر به آنجا حمله کرد. وی در ۷۱ سالگی با لشکری بزرگ از سمرقند به سوی چین حرکت کرد، اما در شاهرخ اترار (قاریاب) در اثر بیماری درگذشت. طرح مسجد، توسط تیمور از هند خارج شده و نخستین بار در مسجد بی بی خانم سمرقند مورد استفاده قرار گرفته است.

پس از تیمور، ۲ تن از نوادگانش به نامهای پیرمحمد و سلطان خلیل، با شاهرخ پسر تیمور به مخالفت برخاستند. شاهرخ بر مدعیان پیروز شد، و پایتخت را از سمرقند به هرات

مشهد کنونی چندان قدمتی ندارد، ولی ۲ محله آن به نامهای نوقان و سناباد، سابقه‌ای هزارساله دارند. سناباد مزرعه‌ای بود در حدود ۶۰۰ متری نوقان که تا نیمه قرن ۲۲هـ. ق که حمیدین قسطنطیه، والی طوس، در آن ناحیه برای خود قصرگاهی ساخت، تنها خانه‌ای در آن جلب توجه می‌کرد. در سال ۲۰۳هـ. ق، علی بن موسی الرضای (ع) در یک خانه قدیمی در این مکان به خاک سپرده شد، و همین امر موجب شد تا عده‌ای از دوستداران ایشان به این ناحیه روی آورند.

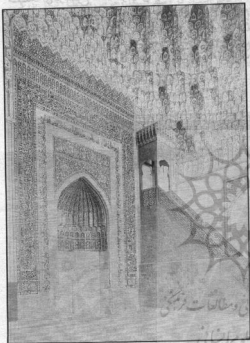
از سال ۳۰۰هـ. ق به بعد، منازلی که در مزرعه سناباد ساخته می‌شد رو به فزونی گذاشت تا آنکه در نیمه اول قرن ۵هـ. ق، سلطان مسعود غزنوی بقعه را تعمیر و مرمت کرد، و دیواری برگرد آن ساخت. پس از آن، سلطان سنجر سلجوقی در سال ۵۱۵هـ. ق، دستور داد تا بقعه‌ای بسیار مستحکم بر روی مزار حضرت رضای (ع) بنا کردند. در سال ۶۱۶هـ. ق، پسر چنگیز خان مغول سناباد را کاملاً ویران کرد، و مردمانش را که اکثر سادات علوی بودند به قتل رساند.

پس از چندی، مردم مجدداً برگرد مزار امام رضای (ع) منازلی ساختند تا اینکه در سال ۸۰۹هـ. ق، امیر تیمور گورکانی - که مردم شهر طوس را قتل عام کرده بود - به بقیه اهالی دستور داد تا در سناباد جای گیرند. در سال ۸۲۱هـ. ق گوهرشاد آغا، همسر میرزا شاهرخ، در جنوب بقعه مسجد جامعی برپا ساخت، و فاصله آن را با بقعه با تعمیر ۲ بنای دوالسیاده و دارالحفظ از بین برد.

برخی بر این اعتقادند که بایستفروگورکانی، حاکم هرات در سال ۸۶۰هـ. ق، به مرض سختی دچار شد، و پس از زیارت امام رضای (ع) و شفا یافتن، نام سناباد را به مشهد مقدس تبدیل کرد. در فاصله سالهای ۹۳۵ تا ۹۴۲هـ. ق، عبدالله ازبک ۶ مرتبه به شهر حمله کرد، و هر بار تعدادی را کشت و ابنیه زیادی را ویران کرد. سپس، شاه طهماسب صفوی خرابیها را تعمیر کرد، و برگرد شهر بارویی به قطر ۲ متر، و به ارتفاع ۶ متر ساخت. از آن پس نیز مشهد حوادث بسیاری را از سر گذرانده، لکن مزار مقدس امام هشتم شیعیان (ع) عاملی شده است تا بر اهمیت و ارزش آن افزوده شود.

ایران در زمان تیموریان

پس از مرگ سلطان ابوسعید، تیمور از امیران ترکستان که با چنگیز نیز نیم نژاد بود، در بلخ بر سلطنت جلوس و سمرقند را به عنوان پایتخت انتخاب کرد. تیمورد در هر شهری که وارد می‌شد، بجز هنرمندان و صنعتگران بقیه را می‌کشت، و سپس آنان را به سمرقند می‌فرستاد تا پایتخت جدید را آماده کنند. همین امر موجب شد تا سبک جدید معماری، از ترکیب این هنرمندان پدید آید. در زمان جانشینان تیمور، بازگشت هنرمندان به شهرهایشان، سبک جدید را منتشر ساخت. وی

منتقل کرد. او به دلیل معاشرت با ایرانیان تحت تأثیر تمدن و فرهنگ ایرانی قرار داشت، و تلاش می‌کرد تا ویرانه‌های پدر را جبران کند. از همین رو، هر کجا هنرمند و صنعتگری یافت به هرات دعوت کرد. شاهرخ خود شعر می‌گفت، و به خط نیکو می‌نوشت. به فرمان وی در هرات کتابخانه بزرگی تأسیس شد، و کتابهای نفیسی تألیف گشت. او ۴۳ سال (۸۰۷-۸۵۰هـ. ق) پادشاهی کرد، و در عرض این مدت از هیچ

سمرقند، گورامیر، مدرسه خارگرد، مدرسه و مصلاهی هرات، مسجد کیود و جامع گهرشاد ساخته شد. گهرشاد نمونه جالبی از ترکیب رنگ و معماری است. معمار این بنا، قوام الدین شیرازی از مشهورترین معماران زمان خود می باشد که بی شک با خلق شاهکار بی نظیری چون گهرشاد، در رأس هنرمندان زمان خود قرار گرفته است. وی به دربار نزدیک بود و همچنین مدرسه و مصلاهی هرات را او ساخته است، که ساختمان نیمه تمام آن را معمار شیرازی دیگری به پایان رسانده است. طرح مدرسه خارگرد نیز به نام قوام الدین به ثبت رسیده است.

مسجد به نام بانای آن، گهرشاد مشهور شد. گهرشادآغا، همسر شاهرخ تیموری پسر تیمور، است. وی درسال ۷۸۰ هـ. ق بدنیا آمد، و درسال ۸۶۱ هـ. ق به فرمان ابوسعید، نوه میرانشاه فرزند امیر تیمور گورکانی، کشته و در هرات به خاک سپرده شد. ۱۱ سال بعد یادگار محمد، فرزند میرزا سلطان محمدبن بایسنقر، به قصاص قتل گهرشاد، ابوسعید را به قتل رساند.

از بناهای دیگری که گهرشاد آغا ساخته است، مسجد جامع، مدرسه و خانقاه شهر هرات است که به نام گهرشاد شهرت دارد. او برای تعمیر و عمران این بقاع، مستغلات خوب و هبات مرغوبی وقف کرده است.

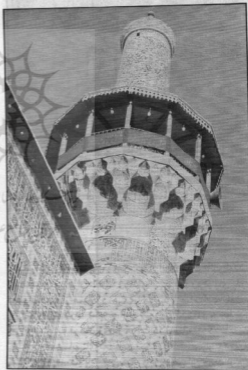
مسجد گهرشاد به سبک ۴ ایوانی ساخته شده است، و در ۲ طرف ایوان جنوبی ۲ مناره کاشیکاری شده قرار دارد. در جبهه ایوان مذکور، کتیبه بزرگی قرار دارد که شامل نام شاهرخ بهادر و در سال ۸۲۱ هـ. ق است. قسمتی از این کتیبه به خط بایسنقر میرزا، شاهزاده تیموری است. کتیبه بر روی زمینی ای آبی رنگ و با حروف سفید نوشته شده، و از عالیترین نمونه های هنر کاشی سازی و خوشنویسی است. قسمتهای دیگر کتیبه به دوره صفوی تعلق دارد، و خط آن را به محمدرضا امامی نسبت می دهند. تاریخ بنای مسجد در کتیبه ایوان مقصوره به خط بایسنقر، به این ترتیب آمده است: «کتبه راجعاً الی الله بایسنقر بن شاهرخ بن تیمور گورکانی سنه ۸۲۰ هـ، و در پایان کتیبه نام معمار یاد شده است.

کتیبه های دیگری در ایوان قبلی، ۲ جنب در، اطراف ایوان، پیشانی ایوان و در طاق ایوان ثبت شده که دال بر تعمیر و تکمیل تزیینات کاشیکاری و الحاق ابنیه در قرن ۱۱، ۱۲ و ۱۳ هـ. ق است. در کتیبه سمت راست و در کتیبه دست چپ پیشانی در نقره ای دارالسیاده، نام گهرشاد نقش شده است: «الأمرة بعمارة هذا المسجد صاحب الرشاد المعظمة گهرشاد».

کتیبه های دیگر با خطوط بنایی و به نام مبارک مولای متقیان علی (ع)، در داخل صدف های مسجد چیده شده اند. مجموعه ابنیه گهرشاد از لحاظ معماری و کاشیکاری، درعداد

کوششی در راه ترمیم خرابیها و تشویق فضلا و هنرمندان مضایقه نکرد. همسر او، گهرشاد آغا، از زنان نیکوکار بود که بناهای زیادی به دستور او ساخته شد، و از جمله با شکوهرترین آنها مسجد گهرشاد می باشد که به نام وی نامگذاری شده است.

پس از شاهرخ، پسران او نیز به هنر علاقه وافری نشان دادند. بایسنقر که در استرآباد حکومت می کرد، بدون ادعای سلطنت پدر به پیشرفت ادب و فرهنگ کمک می کرد. به فرمان بایسنقر نسخ گرانها و زیبایی از شاهنامه ترتیب داده شد، و مقدمه ای در شرح حال فردوسی نوشتند که به مقدمه بایسنقری معروف است. به خط او صفحه هایی از قرآن کریم و کتیبه هایی در مسجد گهرشاد باقیمانده، که بهترین نمونه خط نویسی در این دوره است. سرانجام دستگاه فرمانروایی فرزندان تیمور که اهل ذوق و هنر، و دست پرورده ایرانیان بودند، به دست طوایف ازبک برچیده شد.

کتابت دور ایوان مقصوره، سوره پس است به خط خوش محمدرضا امامی. منبر از چوب گلای خالص و بخش اصلی آن از چوب گردو است، که در سال ۱۲۲۳ هـ. ش منبتکاری و در سال ۱۳۲۰ هـ. ش مرمت شده است.

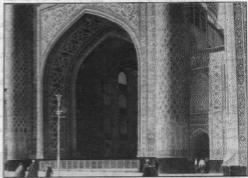
۲. ایوان غربی؛ که در وسط ضلع غربی مسجد واقع شده، و اندکی از ایوان جنوبی کوچکتر است. ابعاد آن ۱۳×۱۱ متر می باشد.

۳. ایوان شرقی؛ که پشت دیوار غربی ساختمان موزه واقع شده، و قرینه ایوان غربی است با ابعاد ۱۷×۱۱ متر.

۴. ایوان شمالی؛ که به ابعاد ۱۲×۱۸ متر در مقابل ایوان مقصوره می باشد، و وسعت آن از ایوانهای دیگر کمتر است.

مسجد گوهرشاد ۷ شبستان دارد، که مساحت مجموع آنها ۵۴۱ متر است. در وسط مسجد، حوض مستطیل شکل بزرگی وجود دارد. سابقاً در وسط حیاط مسجد نیز «مسجد پیرزن» قرار داشت - تا زمان رضاخان - که بعدها به صورت حوضی وسیع درآمد، و پس از آن نیز روی آن پوشیده شد، ولی جای آن پیداست.

مزاییک و کاشیکاری مسجد از بهترین نوع می باشد. اولاً،

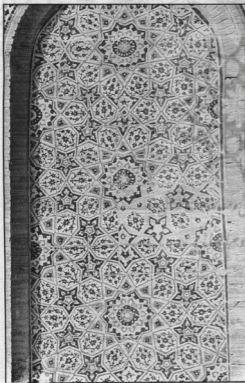
شاهکارهای هنر دوره اسلامی است. گنبد مسجد، پیازی شکل و بکدست از کاشی فیروزه‌ای است، که در پایین گنبد شعار مسلمانان جهان: «لااله الا الله، محمد رسول الله» به خط کوفی بنایی، گنبد را احاطه کرده است. همچنین، از هر سو که به گنبد نظر می افکنی، شعار شیعیان: «علی ولی الله» مشاهده می شود که بعدها بدان اضافه شده است. ارتفاع این گنبد ۴۳ متر می باشد.

گفته می شود، گوهرشاد سومین مسجد بزرگ ایران، و بزرگترین بنای باقیمانده از قرن ۹ هـ. ق است. گنبد یکی از مناره‌ها در زمین لرزه سال ۱۳۲۷ هـ. ش بشدت آسیب دید، اما با دقت تمام تعمیر شد. در گنبد مسجد، تضاد رنگ روشن زرد و فیروزه‌ای، بسیار با شکوه است.

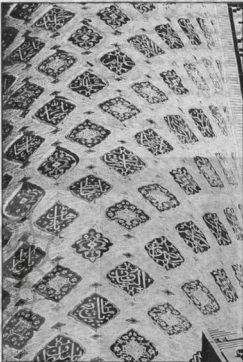
مساحت کل مسجد ۹۴۱۰ متر مربع، و صحن آن تقریباً مربعی است که طول آن ۵۶/۰۳ متر و عرض آن ۵۱/۶۵ متر می باشد. مسجد دارای ۲ ایوان به ترتیب ذیل است:

۱. ایوان مقصوره؛ که در جنوب مسجد و با ابعاد ۲۷×۱۵ متر قرار دارد، و در انتهای آن منبر صاحب الزمان جای گرفته است. در ۲ طرف ایوان، ۲ گلدسته مرتفع وجود دارد. ارتفاع گنبد بالای ایوان ۴۳ متر و از نوع دوپوش است. پوشش زیرین به نام عرقچین و پوشش دوم گنبد بیرونی است. گنبد مسجد در سال ۱۳۴۱ هـ. ش بنا به نظر کارشناسان بکلی برداشته شد، و از نو گنبدی استوارتر با ابزار و مصالح جدید ساختمانی زیر نظر شادروان مهندس عباس آفرنده ساخته شد، و کاشیکاری آن به طرز زیبا و جالبتری پایان یافت.

تاریخ بنای ایوان مقصوره، ۸۲۰ هـ. ق است. در حاشیه دهنه ایوان، کتیبه زیبایی به خط ثلث از بایستقر میرزا برجای مانده است، با آیه: «انما یعمر مساجد الله من آمن بالله و بالیوم الاخر و اقام الصلوة و آتی الزکوة و لم یخش الا الله فعسی اولئک ان یتقوا من المهتدین»، و نیز این حدیث از پیغمبر (ص): «قال نبي - عليه السلام - من بنى الله مسجدا ليدكر الله فيه بنى الله بيتا له في الجنة».

به دلیل مهارت در استفاده از رنگهای نیلی، آبی، فیروزه‌ای، سفید، سبزچمنی، زرد، زعفرانی و... در قسمتهای مختلف. ثانیاً، سوره‌ها - چه کوچک و چه بزرگ - به شکلی هنرمندانه در جای خود قرار گرفته‌اند. علاوه بر کاشیکاری، از روش گچکاری چند رنگه نیز در مسجد گوهرشاد استفاده شده است.

جیمز بیلی فریزر در سفرنامه خود درباره مسجد جامع گوهرشاد می‌نویسد: «تزیینات گوهرشاد به حدی زیباتر است... وی احتمال می‌دهد که موزاییک کاری گوهرشاد، از ساختمانی در بیتی الهام گرفته باشد، لکن از مشخصات بنای مورد نظرش هیچ صحبتی به میان نمی‌آورد. گروهی دیگر، شکل مسجد را ادامه دهنده روش معماری مسجد جامع سمرقند می‌دانند. به اعتقاد برخی دیگر، مسجد شاه اصفهان از گوهرشاد الهام پذیرفته است.

شبهات تزیینات کاشیکاری مسجد گوهرشاد و مسجد کبود مسجد کبود تبریز به دستور صالحه، دختر جهان‌شاه قره قویونلو، ساخته شد. این بنا از معدود مساجدی است که ایوان آن مسقف بوده است. سردر اصلی آن، نمونه‌اشنازی از تزیینات کاشیکاری است. از کتیبه معرق سردر معلوم می‌شود که مسجد در ماه ربیع الاول ۸۷۰ هـ. ق ساخته شده است، و بنابراین در تزیینات خود مسجد گوهرشاد را الگو قرار داده است. آرتور اوپهام پوپ در کتاب معماری ایران می‌نویسد: «شبهات تزیینات کاشیکاری کبود و گوهرشاد، یک سرو گردن از مساجد همعصر خود بالاتر است، و تنها می‌توان آن را با ۲ مسجد شکوهمند دوره صفوی؛ یعنی شیخ لطف الله و شاه مقیاس نمود».

- در مجموع، مهم‌ترین عوامل پدید آورنده این شاهکار بی نظیر قرن ۹ هـ. ق را می‌توان چنین برشمرد:
۱. وضعیت خاص مکانی آن به دلیل همجواری بنا با مرقد مطهر امام هشتم(ع)، که دلیل عمده بقا و مرمت مداوم آن نیز است.
 ۲. موقعیت ویژه زمانی، که موجب روی کار آمدن پادشاهی هنردوست و اهل ذوق در ایران شد.
 ۳. شرایط سیاسی خاص قرن هشتم، که باعث تجمع هنرمندان مختلف با سبکهای گوناگون شد.
 ۴. در خدمت قرار گرفتن زیبایی برای بیان عقیده، که از اصول مسلم فلسفه هنر اسلامی است.

گلدسته‌ها

در ۲ طرف ایوان جنوبی، ۲ گلدسته به ارتفاع ۴۰ متر قرار دارد، که احساس احترام خاص نسبت به بنای مسجد گوهرشاد در انسان به وجود می‌آورد. گلدسته‌ها تا کف پشت بام مسجد، میان پراست. پلکان آنها در بنای ایوان تا پشت بام کشید فرار داده شده است، و در آنجا وارد می‌شوند تا به مأذنه‌ها می‌رسند. در ابتدای گلدسته، ازاره‌ای از سنگ مرمر سفید به ارتفاع قامت یک انسان آن را احاطه نموده و به دنبال آن اشعاری است به خط شکسته نستعلیق و به شیوه معرق بر دور گلدسته، که به رنگ سفید، بر زمینه آبی نوشته شده است:

...بصر از دریچه، مؤذن برون نمود و سرود

اذان شهدان لا اله الا الله

بماند از این عملش نام نیک جاویدان

در این چمن که نه گل ماند از جزا نه گیاه

در آستان ملک، پاسبان خسرو طوس

رضیا ولی خدا شاه لامکان خرگاه

منیر مهر خراسان ابوالحسن که بود

ز ناز مکت او پشت نه سپهر دوتا

تعمیرات معرق کاری ۱۳۶۴ شمسی انجام شد.

پس از آن به خط کوفی بنایی - همانند کتیبه - نوشته شده

رویزگار بر آنهاست، که گاه به صورت کاملاً ناشیانه و ناهمگون صورت پذیرفته است.

نویسنده کتاب *persia*، به زلزله‌ای در سال ۱۳۲۷ هـ. ش اشاره می‌کند، که بشدت یکی از گلدسته‌ها را خراب کرده است. در تصویر سفرنامه ناصرالدین شاه به سال ۱۳۰۰ هـ. ق، یکی از گلدسته‌ها در حال تعمیر دیده می‌شود. آخرین بار در سال ۱۳۴۴ هـ. ش تعمیرات معرق گلدسته‌ها توسط کارگاه کاشیکاری گوهرشاد - که در حال حاضر قریب به ۲۵ نفر در آن مشغول به کار هستند - صورت پذیرفته است. پس از اتمام تزینات ترنجی، برگرداگرد گلدسته‌ها آیاتی از قرآن کریم به خط ثلث نگاشته شده است، و پس از آن گلدسته را مقرنسهای زیبایی به مآذنه وصل می‌کند.

مناره‌های مسجد گوهرشاد بدون تردید از زیباترین نمونه‌های موجود در مساجد ایران است، که به لحاظ شکل تزینات بی‌همتاست. در بین مساجد ایران تنها گلدسته‌های مسجد شاه اصفهان به لحاظ اسلوب معماری، مختصر شهابتی به آن دارد و گلدسته‌های حرم امام رضا(ع) نیز - در قسمت مآذنه‌ها - مشابه آن ساخته شده‌اند. روش تزین مناره‌ها عیناً در مدرسه بالاسر تکرار شده، که بیانگر اشتراک معمار ۲ بناست. این روش تزین در دوره تیموریان و به تقلید از گوهرشاد، در مسجد کیسود نیز دیده می‌شود. شهابت، بویژه در استفاده از نامهای خداوندی است، که با اندکی تفاوت در تزینات دیده می‌شود. نکته مهم، اصرار در استفاده از آیات، روایات و اسمای الهی در تزین بناهای این عصر می‌باشد، که بیانگر اعتقاد راسخ معماران بناها و مقدمه تداوم آن در دیگر دورانهاست.

سراسر گلدسته پوشیده از کاشیهای معرق با نقش ترنجی است، که از تلفیق با آجر به وجود آمده‌اند. این تلفیق به صورت شطرنجی است و نقوش ترنجی کاشیکاری به ۲ بخش تقسیم می‌شوند: گل‌های اسلیمی، و صفات و نامهای خداوندی نقش گل‌های تزینی از ۲ گونه تجاوز نمی‌کند، و حال آنکه بیش از ۵۰ عدد از نامهای الهی به خط ثلث در داخل ترنجها نقش بسته، که برخی از نامها مانند یا علیم، یا حافظ و یا عالم بیش از یک بار تکرار شده‌اند. از دیگر نامها می‌توان المقتدر،

الواحد، القوی، المحصی، الحی، الاخر، الله، الجبار، الودود، العلیم والمستعان را نام برد که مکرراً در قرآن آمده‌اند. تعداد نقوش ترنجی در هر گلدسته، به حدود ۱۸۰ می‌رسد که بین ۲ نقش یاد شده به صورت مساوی تقسیم شده‌اند. قبل از نقوش شطرنجی، در اشکال منظم هندسی روایاتی از رسول اکرم(ص) آورده شده، که بیانگر روح مذهبی حاکم بر بناست: «قال النبی: الصلوة معراج المؤمن».

ترکیبی از آیات، اسما و صفات خداوندی بر جای جای بنا و گلدسته، از ابتدا تا انتها و از اول تا آخر دیده می‌شود. آثار تعمیر بر روی برخی از ترنجها نشان دهنده آسیب و گزند